

Враховуючи наявність усіх компонентів, притаманних торгівельній інфраструктурі середини XVIII ст., а також можливість залучити людські ресурси для розбудови і обслуговування інфраструктури, можна сказати, що Новослобідському полку належало вагоме місце в планах уряду щодо розширення торгівельної експансії. За наказом уряду, населення полку активно використовувалося в процесі розбудови торгівельної інфраструктури. І хоча населення було змушене виконувати розпорядження уряду, в деяких випадках окремі категорії населення навіть намагалися отримати з цього зиск.

1. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ф.Г. Турченко та ін. – К.; Запоріжжя, 2002.
2. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Кіровоградська обл. – К., 1972.
3. Сенатский Архив. – Т. 12. – СПб., 1907.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 325.
5. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1951.
6. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К., 2003.
7. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002.
8. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 15325.
9. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 15326.
10. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 2108.
11. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Кривіщина і Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2546.
13. ЦДАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2692.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. XIV. – СПб., 1830.
15. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – Б. м., 1931.
16. ЦДАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1248.
17. ЦДАУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13378.
18. ПСЗРИ. – Т. 13. – СПб., 1830.
19. Сенатский Архив. – Т. 9. – СПб., 1901.
20. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9 – 10.
21. ЦДАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3967.
22. ЦДАУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11526.
23. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 248.
24. Ястребов В. Греки в Елизаветграде. 1754 – 1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4.
25. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 251.
26. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 252.
27. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 255.
28. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
29. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 250.

Didyk S. S. The Creation of the trade infrastructure on the Russian empire South-West frontier in the middle of the XVIIIth century (from the Novoslobidskiy cossack's regiment history). In the article is considered the problem of the development of the Russian empire trade infrastructure in the context of the Novoslobidskiy cossack's regiment history. The Novoslobidskiy cossack's regiment was the military formation organized by the Russian power on the South-west frontier of the empire. Creating the regiment, the government tried to put under control the all mass of the Ukrainian population and to involve them in the military service. Afterwards the government decided to use the regiment for comprehensive mastering of edge, including the development of the trade infrastructure on the South-west.
Key words: trade infrastructure, Russian Empire, Novoslobidskiy cossack regiment.

А. Г. Морозов, З. В. Священко

НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА У ПРОЕКТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено позиції щодо надільного землеволодіння та селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, селянська община, аграрна реформа, Редакційна комісія, надільне землеволодіння.

Регулювання аграрного законодавства є актуальною проблемою для сучасної України. В умовах ринкових відносин потрібна виваженість і поступовість під час підготовки аграрних законів, адже земельне питання – це наріжний камінь соціально-економічної політики держави. У вітчизняній історії є приклади довгострокової підготовки реформ. Один з них – законотворчий процес попередніх століпінських перетворень, коли назріла необхідність руйнування общини.

У червні 1902 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Редакційну комісію з перегляду законодавства про селян під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О. Стишинського. Матеріали для редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В. Гурко. Втім, проект редакційної комісії мав глибоко суперечливий характер. Це позначилося на оцінці общинного землекористування. Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації і відповідний сучасному рівню селянського господарювання.

Питання діяльності Редакційної комісії МВС розглядалося у працях В. Леонтович [1], М. Симонової [2], С. Сидельникова [3], І. Щербакової [4], Л. Нестерової [5] та ін., однак загалом означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати позиції щодо надільного землеволодіння та селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення, з-поміж інших, визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом» [6, 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років». Члени Редакційної комісії запропонували уряду рахуватися з майновою диференціацією селян як із закономірним процесом капіталізації аграрного сектора економіки. У документі йшлося: «Явище це настільки природне (тобто, майнова диференціація – А. М., З. С.), що перешкоджати йому... означало б суперечити основним началам економічного життя, в якому... саме нагромадження багатства є могутнім знаряддям накопичення господарського та культурного прогресу народу» [7, 451].

Автори нового Положення вважали, що заможні селяни передусім зацікавлені в охороні інституту власності, а відповідно і держави. У зв'язку з цим, рекомендувалося не перешкоджати зростанню чисельності заможного селянства [7, 451]. Водночас такий підхід не означав

і активної державної підтримки цій категорії селянства. Стосовно незаможного селянства нове Положення не відходило від ідей 1880 – 90-х рр. Держава повинна була захищати «слабкі елементи» села від «натиску на них людей, наділених великою енергією, а іноді й нерозбірливістю у досягненні поставленої мети» [6, 14-15]. Найбільшою загрозою для економічно малозаможних селян члени Редакційної комісії вважали обезземелення. Своє бачення ситуації вони обґрунтовували двома положеннями. По-перше, це призводило до пролетаризації селян, тобто зменшення чисельності верстви, на яку покладалися місія охорони династії та трону. По-друге, промислових потужностей було замало, щоб задовольнити реальну потребу у працевлаштуванні обезземелених селян [7, 451].

Враховуючи наведене вище, проектом передбачалося створення умов для остаточного відриву від землі лише незначної частини селянства. Решта – більшість селянського миру – утримувалася на селі низкою законодавчих актів. Гарантом від пролетаризації селян вважався надільний фонд. Саме тому надільні землі проголошувалися невідчужуваними. Так, відповідного до нового Положення, захисту підлягали не лише надільне землеволодіння як інститут, а й конкретна дрібна селянська надільна власність [6, 17-18]. Фактично йшлося не лише про заборону подальшої капіталізації аграрного сектора економіки, а про консервацію напівкріпосного статусу селян. Це досягалося шляхом встановлення межі дрібнення та концентрації селянської землі, створення своєрідного заповідника – дрібної надільної селянської власності [7, 440-457].

Питанням общини члени Редакційної комісії відводили другорядну роль. Було визнано, що община – форма землекористування, що склалася історично, а тому у своєму розвитку вона може трансформуватися у щось інше. Оскільки общину стали розуміти як щось динамічне, то її перестали вважати гарантом непролетаризації селян, єдиною можливою формою господарювання на селі [6, 20-27]. Перегляд ролі та значення общини у соціально-економічному та правовому житті селянства на порядок денний ставив питання про те, які форми господарювання на селі сприятимуть покращенню селянського добробуту. Як не парадоксально, але саме консервативно налаштовані члени Редакційної комісії висловилися за відруби та хутори як альтернативу общині та надільному землеволодінню селян. Вважалося, що саме хутірська система господарювання сприятиме «зміцненню у селян поваги до чужих прав» [8, 23-24]. У такому ж контексті згодом лунали і думки П. Столипіна.

Водночас вважаємо хибним ототожнення розуміння сутності хутірського господарства П. Столипіним та членами Редакційної комісії. По-перше, в аналізованому проекті ідея хуторів та відрубів лише викристалізувалася, формувалася. По-друге, найголовніше, за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубами відбувалося на правах общинної та подвірної власності. За аграрною реформою П. Столипіна, – на правах приватної власності. По-третє, О. Стишинський та його колеги, розуміючи, що відрубно-хутірська система зумовить кардинальні трансформації в укладі селянського життя, не хотіли цього допускати.

Ставка на надільне землеволодіння зумовила пильну увагу з боку В. Плеве та його колег. Порівняно з попередніми подібними документами, проект «Положення про надільні землі» мав якісно нові риси. Зокрема, статтею 1 давалося визначення поняття «надільні землі». Під ними розумілися всі землі, отримані селянами по Великій реформі 1861 р., незалежно від розрядів: колишні поміщицькі, державні, колишні імператорські, казенні,

удільні. Водночас статтею 2 проекту поняття «надільні землі» поширювалося також на землі, придбані громадами в обмін на землі, що були передані державі чи віддані під розробку корисних копалин. Статтею 3 документу визначався порядок поширення правил про надільні землі на землі, придбані общинами, селянськими товариствами та окремими селянами [7, 11-17].

Новим у «Положенні про надільні землі», порівняно з попередніми аналогами, було обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю. Члени Редакційної комісії застосували цікавий принцип – протиставлення індивідуальної, приватної власності, що мала місце у позанадільному землеволодінні та сімейної власності. Останню вони трактували як особливість селянського побуту, що склалася історично. В її основі лежало сімейно-трудове начало, іманентно властиве селянській праці. У документі стосовно цього йшлося: «Доки основним промислом селян є землеробство, майнові інтереси членів селянської родини будуть зосереджені навколо одного, спільного для всієї родини польового господарства, у руках розпорядника цього господарства – господаря – будуть за необхідності зосереджуватися всі майнові засоби селянського двору, котрі... не можуть розглядатися інакше, ніж власність усієї родини» [7, 428-429]. У такий спосіб у новому проекті відбулося закріплення сімейно-трудової теорії селянської власності. Члени Редакційної комісії вважали не просто за доцільне, а за необхідне застосовувати поняття «сімейна власність» [7, 429].

Зберегти общину, на думку членів Редакційної комісії, потрібно було ще й тому, що за общинного землеволодіння власником надільної землі була община, а окремі господарі наділялися правом лише користування землею. У такий спосіб, запропоновані колегами В. Плеве законодавчі ініціативи, ігнорували закріплення поняття «приватна власність» за селянами. Зрозуміло чому. Адже визнання за селянином права приватної власності автоматично на порядок денний ставило питання про наділення його цивільними правами.

Постатейний аналіз нового Положення переконує у тому, що акцент робився на середньозаможних верствах. Сільській бідності та заможним селянам створювалися, хоча й незначні, умови для виходу зі складу общини та селянської верстви. Після скасування такого інституту, як кругова порука, визнавалося недоречним насильницьке утримання селян в общині [6, 45-47; 2, 74-76]. Тому проектом усувалися другорядні перешкоди до виходу селян із общини, передбачені Положенням 1861 р. Зокрема від селянина, який мав намір вийти з общини, перестали вимагати виплати викупного боргу та договір про його прийом від іншої общини. Право виходу зі складу общини окремим селянам надавалося 26 статтею [9, 243-246]. Єдиною умовою, яку мав виконати селянин, що бажав залишити общину, була вимога відмовитися від прав на присадибну ділянку та польовий наділ [7, 76]. А на це, як ми думаємо, селяни не зважилися б.

Не менш суперечливими були статті нового положення про перехід селян на хутори та відруби. Водночас зауважимо, що це було новим моментом в аграрному законодавстві Російської імперії початку ХХ ст. Передбачалося три основних способи їхнього створення при общинному володінні: 1) утворення виселок; 2) виокремлення ділянок окремим особам; 3) перехід цілих селянських общин до від общинного володіння до подвірної. За своєю спрямованістю статті про створення виселок більшою мірою відповідали стратегічним інтересам заможного селянства. Підтвердженням такої тези є зміст статей 115, 116, 118, 124 та 125 проекту. Зокрема, статтями 115, 116 визначалися умови створення виселок. Вони

створювалися у малонаселених общинах, які нараховували 20 – 50 дворів, за вимогою 1/5 від загалу господарів. Якщо община нараховувала більше дворів, то потрібна була згода не менше 50 господарів, навіть, якщо це буде менше 1/5. Утворення виселок не залежало від періодичності перерозподілу общинних земель. Бажаючи відійти на виселки наділялися правом отримання рівноцінної землі. За ними зберігалося право користування угіддями. Таким чином, закон захищав виселенців від погіршення їхнього добробуту. Виселенці мали право більшістю голосів обирати форму землеволодіння: подвірну чи общинну [7, 338-347, 350-353].

На перший погляд, може скластися враження, що перехід на відруби та хутори був вигідний селянам, а держава була зацікавлена у масовості цього явища. Однак уважне вивчення усіх норм проекту нового законодавства змушує у цьому сумніватися. Насправді члени Редакційної комісії робили ставку не на все селянство, а лише на заможну його частину. Така позиція знайшла законодавче закріплення. Зокрема передбачалося обов'язкове переселення виселенців на надані їм ділянки своїм коштом [7, 338-343]. Фінансової підтримки держава мне надавала ні на переселення, ні на започаткування господарювання на новому місці.

Подібні принципи лежали в основі правил про виділення ділянок окремим господарям. Вони теж містили чимало суперечностей. Відповідно до статті 130 «Положення про надільні землі», вихід окремих членів общини із її складу не залежав від сплати викупу [7, 357-368]. Однак, згідно з її змістом, встановлювалися такі обмеження. По-перше, виселення могло відбутися лише за умови, якщо відбувся общинний перерозподіл землі. По-друге, селянин, що виселявся, зобов'язувався негайно переселитися на виселок [7, 368-374]. У такий спосіб члени общин, в яких не відбувалися земельні перерозподіли, позбавлялися права на переселення на виселки. Відсутність матеріальної допомоги з боку держави також обмежувала коло учасників цього процесу. Нарешті, третій спосіб виходу з общини – перехід до подвірного землеволодіння цілими громадами – також більшою мірою урахував інтереси общини. Насамперед потрібна була згода 2/3 господарів, що мали право участі у селянському сході. Кожний двір отримував за умов такого переходу відруб на умовах подвірного володіння. Складність полягала у тому, що не завжди можна було отримати згоду необхідної кількості селян.

Підсумовуючи, констатуємо, що впродовж відносно короткого терміну, на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія МВС запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, враховуючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. Прагнення членів Редакційної комісії МВС узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880 – 90-х рр., зумовили електичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації, і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Більш досконалою формою господарювання був визнаний хутір. Проект передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з общини. Таким чином, автори проекту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян з общини. Прославляючи хутірську систему господарства, вони виступали

проти індивідуальної селянської власності на землю, віддаючи перевагу колективній – сімейній або общинній формам власності.

1. Леонтович В.В. *История либерализма в России 1762 – 1914.* – М., 1995.
2. Симонова М.С. *Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции.* – М., 1987.
3. Сидельников С.М. *Аграрная политика самодержавия в период империализма.* – М., 1980.
4. Щербакова И.К. *Особое Совецание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук.* – М., 2003.
5. Нестерова Л.В. *Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) // Научные доклады высшей школы.* – 1960. – № 2.
6. *Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6 т. – Т. I. – СПб., 1903.*
7. *Труды редакционной комиссии... – Т. V. – СПб., 1903.*
8. Столыпин П.А. *Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя.* – М., 1991.
9. *Труды редакционной комиссии... – Т. II. – СПб., 1903.*

Morozov A.G., Sviashchenko Z.W. **The allotment land possession and the peasant community in the project of the agrarian reform by the Editorial Committee of the Internal Affairs Ministry of the Russian Empire at the beginning of XX century.** In this article is explored the position as to the allotment land possessin and the peasant communities in the project of the agrarian reform by the Editorial Committee of the Internal Affairs Ministry of the Russian Empire in the early twentieth century.

Key words: Russian Empire, the peasant community, agrarian reform, the editorial committee, allotment of land.

Н. І. Земзюліна

СОЦІАЛІСТИЧНА СКЛАДОВА МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті зроблено аналіз соціалістичної складової Міжнародного кооперативного руху.

Ключові слова: Міжнародний кооперативний рух, соціалістична ідеологія, «кооперативний соціалізм».

Основою демократії, як відомо, є не лише політичний, а й економічний плюралізм. Після проголошення незалежності, протягом 1990-х рр. в Україні сформувалися передумови для відродження національних політичних партій та різних форм виробництва і власності, серед них і кооперація. Посилюється співробітництво та інтеграція кооперативних товариств на місцевому і національному рівні. У 2001 р. створено національний кооперативний альянс України [1]. У Законі України «Про кооперацію» (2003 р.) задекларовані основні принципи діяльності українських кооперативів [2]. Започаткована діяльність кредитних спілок та сільськогосподарських кооперативів. Реформується і долає кризу споживча кооперація. Відновлюються виробничі сільськогосподарські товариства, промислові, транспортні, житлові, дачні кооперативи. Україна намагається стати активним суб'єктом міжнародних відносин, а це вимагає виконання певних міжнародних принципів. Метою цієї розвідки є спроба розкрити взаємозв'язок світових політичних та економічних інститутів, прослідкувати етапи розвитку світової кооперативної системи в контексті становлення (соціалістичних) демократичних принципів, що формують сучасні міжнародні відносини.